

TURKISTON O'LKASIDA IJTIMOYIY TARAQQIYOTGA INTILISH VA JADIDCHILIK G'OYALARINING VUJUDGA KELISHI

Turdiyev Baxritdin Samiyevich,

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti "Ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi" kafedrasi dotsenti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.01.1.007>

Annotatsiya.: Ushbu maqolada Turkistonni chor Rossiyasi bosib olgandan keyingi ijtimoiy, iqtisodiy-siyosiy soxalardagi zuravonlik siyosati va o'lkada yashovchi xalqlarning turli qatlamlaridagi noroziliklarning kelib chiqishi oqibatida hur fikrli jadid marifatparvarlarining paydo bo'lishi haqida bayon qiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston o'lkasi, jadidlar, Turkiston ziyolilari, chor Rossiyasi, chor Rossiyasining O'rta Osiyoga tajovuzi, O'rta Osiyo xonliklari, mustamlaka siyosati.

THE DESIRE FOR SOCIAL DEVELOPMENT AND THE EMERGENCE OF IDEAS OF MODERNISM ON THE TERRITORY OF TURKESTAN

Turdiyev Baxritdin Samiyevich,

Nizomiy Tashkent State Pedagogical University, Associate Professor, Department of «Education of Spirituality and Law»

Abstract: This article describes the emergence of freedom-minded Jadids educators as a result of the policy of violence in the social, economic and political spheres after the occupation of Turkestan by Tsarist Russia, as well as the emergence of protests from various strata of peoples.

Key words: Turkistan Territory, jadids of Turkestan, intellectuals of Turkestan, tsarist Russia, tsarist Russian aggression on Central Asian, Central Asian khanates, colonial policy.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ИДЕЙ СТРЕМЛЕНИЯ К СОЦИАЛЬНОМУ РАЗВИТИЮ И МОДЕРНИЗМА В ТУРКЕСТАНЕ

Турдиев Бахритдин Самиевич,

Низомий Ташкентский государственный педагогический университет, доцент кафедры «Образование духовности и права»

Аннотация: В данной статье описывается возникновение свободомыслящих джадидов просветителей в результате политики насилия в социальной, экономической и политической сферах после оккупации Туркестана царской Россией, а также возникновение протестов различных слоев народов.

Ключевые слова: Туркестанский край, джадиды Туркестана, интеллектуалы Туркестана, царская Россия, агрессия царской России на Центральную Азию, среднеазиатские ханства, колониальная политика.

Tarixdan malumki, yurtimiz zaminida uzoq tarixiy davr davomida turli tashqi tahdidlarga qarshi kurash davom etib keldi. Chet mamlakatlar tajovuzi va hukumronligi davrida bosqinchilar ko'plab shahar va qishloqlarni vayronaga aylantirdi. Moddiy va ma'naviy boyliklar talandi. Bunday fojia va talofatlar chor Rossiyasi tajovuzi va hukumronligi davrida ham ro'y berdi.

Chor Rossiyasi tamonidan O'rta Osiyo xonliklariga bostirib kirish va ularning boyliklarini o'zlashtirishga bo'lgan intilish XVII asrdayoq ko'zga tashlangan edi. Pyotr I xonlikka harbiy yurishni davlat siyosati darajasiga ko'tarib, uni bosib olishni maqsad qilib qo'ydi. Uning shu maqsadda Xivaga ekspeditsiya yuborgani tarixdan ma'lum. Taniqli tarixchi olim Hamid Ziyoev o'zining "O'zbekiston mustamlaka va zulm iskanjasida" asarida yozganidek, Rossiyaning O'rta Osiyoga qaratilgan harbiy harakatlari Piyotr I davrida, ayniqsa, jiddiy tus olgandir.[2] O'sha asarda keltirilgan ma'lumotga ko'ra, o'z maqsadiga yeta olmagan Pyotr I hatto o'lim to'shagida yotganida ham O'rta Osiyo xonliklarini bosib olishni tavsiya etadi. Ruslarning mashhur shoiri A.S. Pushkin bu haqda: "Pyotr I ikki armon bilan ketdi: biri Prut sohilidagi

mag'lubiyati uchun Turkiyadan, ikkinchi Bekovichning tor – mor etilishi uchun Xiva'dan o'ch ola olmagan edi",- deya ma'lumot beriladi o'sha asarda. Olim Rossiya podshosining O'rta Osiyoga intilishini uning quyidagi fikri bilan izohlaydi: " Sharq bilan aloqada,- degan edi Pyotr I, - Qozog'iston tasarrufi kalit va darvozadir. Shuning uchun millionlab pul sarflansa ham Qozog'istonni bo'sundirish yoki hech bo'lmasa, u yerda Rossiya ta'sirni o'rnatish zarur",- ko'rsatma bergandi u.

Chor Rossiyasining O'rta Osiyo xonliklarini bosib olishining o'ziga xos sabablari bor, albatta. Ammo shu o'rinda alohida ta'kidlash zarurki, xonliklarning Rossiya istilosi tasiriga tushib qolishining asosiy sabablaridan biri XVIII asrning birinchi choragida va keyingi yillarda O'rta Osiyo sultonlarining o'zaro urushlari o'lkada tinchlik, bahamjihatlik o'rnini porokandalik, o'zaro nizolarning ko'payib ketishiga sabab bo'ldi. O'zaro kelishmovchilik va parokandalik esa oxir– oqibatda XIX asrning ikkinchi yarmida o'lka yerlarini Chor Rossiyasi tamonidan istilo etilishiga olib keldi. Buni qarangki, hayotligida maqsadiga yeta olmagan Pyotr I ning bu ushulmagan orzusi uning o'limidan unchalik ko'p o'tmay taqdir taqozasi bilan amalga oshdi. " Bo'linganni bo'ri, ayrilganni ayiq yer" degan maqolni bejiz aytmagan xalqimiz.[1]

Manfur bosqinchi Chor Rossiyasi o'z maqsadiga erishgan edi. O'lkani talon – taroj qilishning turli yo'llarini ishlab chiqdiki, natijada uning olib borgan siyosati oqibatida o'lka boyliklari talon – taroj etilib, xalqi qonga botirildi, necha o'nlab qishloq va shaharlar vayronaga aylandi. O'lka xalqi bosqinchilik natijasida juda katta moddiy va ma'naviy boyliklaridan ayrildi.

Mustamlakachilar o'zlarining hukmronlik siyosatini mustahkamlash uchun o'lkaga turli tabaqa vakillari - chinovniklar, harbiylar, muhandis – texniklar, shuningdek, ishchilarni safarbar etdi. O'lka boyliklarini talash, tashib ketish maqsadida barcha zarur chora – tadbirlarni ko'rdi. " Chor Rossiyasining O'rta Osiyoda, shu jumladan, Turkistonda olib borgan siyosati, - deya ma'lumot beradi yuridik fanlari nomzodi Jo'raqul Toshqulov, - uzoq yillar mobaynida har tamonlama puxta o'ylangan, o'lkaning bitmas – tunganmas moddiy va ma'naviy boyliklarini shafqatsiz talash, uning mehnatsevar xalqlarini ezish, ularning mehnati evaziga mustamlakachilarning boyishini ta'minlashni maqsad qilib qo'ygan bosqinchilik siyosati edi. Lekin bu siyosatni amalga oshirish osonlikcha bo'lmadi. O'rta Osiyo xalqlari chor qo'shinlari bosqinchilik yurishlarini dastlabki daqiqalardan e'tiboran o'z yurtini dushmandan himoya qilish, uning mustaqilligini saqlab qolish uchun jon – jahdlari bilan kurashdilar, har bir qala, qishloq, har bir qarich yer uchun jon olib, jon berdilar. Shunga qaramasdan, qurollanish jihatidan ustun bo'lgan chor qo'shinlari O'rta Osiyo shahar va qishloqlarini kulini ko'kka sovurdilar, ularning butun boyliklarini tashib ketdilar".

Chor hukumati O'lkani boshqarishning puxta o'ylangan vahshiylik asosida boshqardiki, o'lkada mustamlakachilik va ulug' millatchilik siyosati o'rnatildi. Tarix fanlari doktori Hamid Ziyoevning "Turkiston Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash" nomli kitobida o'sha davr Turkiston tarixiga oid qimmatli ma'lumotlar beriladi: "Rus hukumati Turkiston o'lkasini uch parchalashdan maqsad o'zbeklar, tojiklar, qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar va qoraqalpoqlarning birdamligiga va katta bir oilaga birlashishlariga yo'l qo'ymaslikdan iborat edi". [2]

Chor hukumatining Turkistonda olib borgan siyosatining butun mazmun –mohiyati mustamlakachilikka asoslangan edi. "Boshqaruvning asosiy tamoyillari metropoliyaning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlariga tayandi va shularga muvofiq chorizmning quyidagi vazifalari belgilab chiqildi: Turkiston xalqlarining yangi rejimga qarshilik ko'rsatishining barcha shakllarini harbiy yo'l bilan bostirish va bu xalqlarni zo'rlik bilan mustamlakachilik tizimiga moslashtirish; xonlar, beklar, mahalliy ayonlar boshchiligidagi avvalgi hukmronlik mexanizmlarini yo'qotish; mahalliy aholining turmushi, urf – odatlariga aralashmaslik; Turkistonga "aholini to'g'ri joylashtirish"ni tashkil etishga yordamlashish; mintaqaning tabiiy boyliklaridan foydalanishning arzon tizimini ta'minlash", - deyiladi". "Mustabid tuzumning O'zbekiston milliy boyliklarini talash siyosati: tarix shohidligi va saboqlari" nomli asarda .

Chor hukumati aksariyat hollarda zo'ravonlik, bosqinchilik, talonchilikka asoslangan siyosat yuritgan. Bunga misol tariqasida chor hukumatining yirik rahbarlaridan biri, Turkiston ginerall – gubernatori K. P. Kaufman faoliyatini keltirishimiz mumkin. U boshqaruvning

zo' ravonlikka asoslangan usullariga tayanib, mustamlakachilik siyosatini olib bordi. Uning rahbarligi ostida Turkistonning ko'plab yerlarida, Samarqanddan Xivagacha bir qancha qonli harakatlar sodir etildi. Kaufmannning buyrug'i bilan chor armiyasi askarlari yuzlab shaharlar va qishloqlarning kulini ko'kka sovurdi, aholini talab, masjid va madrasalarni buzib tashladi, bazi madrasa va masjidlarni o'zlarining omborxonasi va otxonalariga aylantirdi.

Chor Rossiyasi tamonidan 1880-yilda "Ijtimoiy – o'lpon va yer to'zilishi to'g'risidagi to'plam", "1886-yilgi Nizom", "Turkiston o'lkasida yer-o'lpon tuzilishini joriy etish to'g'risida 1903-yilgi "Qoidalar" qabul qilindi. Aholini ko'chirish to'g'risidagi 1906 -yilgi siyosat va boshqalar natijasida er munosabati va soliqqa tortishning butun tizimiga o'zgartishlar kiritildi. Bu tadbirlar yer egalari, butun xalqning ijtimoiy ahvolini og'irlashtirdi. Mazkur qonunlarni ishlab chiqishda Turkiston o'lkasining manfaatlari va uning iqtisodiy rivojlanish ehtiyojlari, unda istiqomat qilayotgan 6 million aholining talablari umuman hisobga olinmadi. Turkiston har tamonlama, ayniqsa, iqtisodiy tomonlama Chor Rossiyasiga qaram qilib qo'yildi.

XIX asrning 60-yillaridan to 1917-yilgacha bo'lgan davrda paxta yetishtirishni rivojlantirish, undan tobora ko'proq foyda olish harakati butun Turkiston o'lkasi bo'ylab keng quloch yo'yd. "Paxta vasvasasi" tashabbuskorlari va ilhomchilari chor hukumati va savdo – sanoat doiralari qamrab oldi. Natijada mo'may daromadni ko'zlab, o'lkaga katta mablag' olib kelindi. Ammo u asosan chor hukumati, banklar, firma, sudxo'rlarning cho'ntagini qappaytirdi. Paxta bilan bog'liq barcha mashaqqatlar-u og'ir mehnat esa mahalliy dehqonlar yelkasiga tushdi. Bir amallab kun ko'rib turgan kambag'allar xonavayron bo'ldi, o'rta hol dehqonlarning ham ahvoli yomonlashdi.

Turkistonda olib borilgan bunday iqtisodiy siyosatdan ko'zlangan maqsad, faqat paxtadan emas, balki Rossiya g'allasini o'lkaga keltirib sotish va shu orqali katta daromad olish edi. Ikkinchi tamondan esa Rossiyani Amerika paxtasiga qaramlikdan ozod etib, sarflanayotgan millionlab mablag'ni tejash bo'lgan. Rossiyada paxtadan katta foyda ko'rishdan tashqari Rossiya g'allasini Turkistonga olib kelib sotish orqali ham foyda ko'rish rejalashtirila boshlandi. Bu masala bo'yicha yuqori doiralari orasida o'lkada paxtachilikni rivojlantirish orqali g'alla va boshqa ekin turlarini kamaytirish, mahalliy xalqning Rossiya g'allasiga bo'lgan ehtiyojini oshirish kerak, deyuvchilar ko'pchilikni tashkil etdi. Natijada Rossiya paxtadan ham, g'alladan ham katta foyda ko'rish vazifasini o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

Turkistonda azal – azaldan paxta bilan bir qatorda pilla etishtirish ham davom etib kelgan. Pillachilik juda nozik va masuliyatli soha hisoblanib, mahalliy xalq bu sohada ham yetarli tajribaga ega edi. Ammo XIX asrning oxirlarida pillachilikda o'ziga xos muommolar yuzaga kelishi natijasida, bu soha ancha og'ir ahvolga tushib qolgandi. Shu sababli Chor Rossiyasi o'zining mustamlakachilik yillarining dastlabki davridayoq katta foydani ko'zlab, Turkistonda pillachilikni rivojlantirishga alohida ahamiyat berdi.

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Turkiston zaminida paxtachilik va pillachilikning rivojlantirilishi mustamlaka nuqtai nazaridan amalga oshirilgan ish edi. Zero, ular arzon bahoda Rossiyaga olib ketilishidan, ulardan tayyorlangan mahsulotlar - gazlama, kiyim – kechaklar Rossiya uchun, uning hukumati va kapitalistlari uchun koni foyda bo'lib, ularning cho'ntagini to'ldirardi. Bundan tashqari Amerika paxtasini xarid qilishdan qutilgan Rossiya endi Turkiston paxtasi va pillasi bilan o'z to'qimachilik korxonalarini bemalol xom ashyo bilan ta'minlash imkoniyatini qo'lga kiritgan edi. Bu ham etmagandek, u o'zining g'allasini, paxta va pilladan tayyorlangan mahsulotlarini Turkiston bozorlariga keltirib sotish orqali yana ham mo'l – ko'l daromad topdi. Ammo masalaning eng yomon tamoni shunda ediki, chorizm davrida Turkiston Rossiyaning xom ashyo manbaiga aylanib, paxta yakkahokimligining poydevori qurilgan edi.

O'rta Osiyoga temir yo'lining kirib kelishi 1880-yilda boshlangan. U Kaspiy dengizining Mixaylovskiy qo'ltig'idan Qizilrovotgacha yetib keldi. Shundan so'ng temir yo'l Krasnovodskka, 1885-yil Ashxobodga, 1886-yil Samarqandga, 1898-yil esa Marvdan Kushkagacha, 1895 – 1898-yillarda Samarqand – Toshkent orqali Andijonga olib borildi. Keyinchalik, 1905-yil Orenburg – Toshkent temir yo'li ishga tushirilib, O'rta Osiyo temir yo'liga ulandi.

Chor Rossiyasi O'rta Osiyoga temir yo'l o'tkazish orqali uni taraqqiy ettirishni maqsad qilmagani albatta, aksincha, o'lkada temir yo'lining qurilishi O'rta Osiyo boyliklarini avval

hovuchlab tashilgan bo'lsa, endi tonnalab tashib ketish uchun imkon eshiklarini ochdi. Temir yo'llarning qurilishi O'rta Osiyoga keltirilayotgan ishlab chiqarish jihozlari evaziga paxta zavodlari va yog' tayyorlash zavodlarini, umuman, sanoat tarmog'ini rivojlanishiga olib kelgan bo'lsa, ikkinchidan esa Rossiyadan tayyor sanoat mahsulotlarining kirib kelishini kuchaytirdi. Bundan tashqari, O'rta Osiyoga zarur paytda harbiy kuchlarning yetib kelishiga ham imkon tug'ildi. Umuman temir yo'llar Turkiston o'lkasini obod etish uchun emas, asosan chor hukumatining mustamlakachilik siyosatini mustahkamlash, o'lka boyliklarini talon – taroj qilish maqsadida bunyod etildi.

Tarixdan malumki, xalq hunarmanchiligi azal – azaldan O'rta Osiyoda keng tarqalgan mashg'ulotlardan bo'lib, hunarmanchilikning turli yo'nalishlari bo'yicha mohir ustalar tamonidan tayyorlangan mahsulotlar asrlar davomida mahalliy xalq ehtiyojini taminlab kelgan. Mahalliy mahsulotlar o'lka ichki va tashqi savdosida asosiy tovarlar hisoblanib kelingan. O'lkada savdo – sotiq ham azaldan rivojlangan bo'lib, dunyoning turli mamlakatlari bilan savdo – sotiq olib borilgan. Mahalliy savdogarlar orasida hatto Rossiyaning shimoliy o'lkalari bilan savdo – sotiq olib boruvchi usta savdogarlar yetishib chiqqani tarixdan ma'lum. Ammo o'lkada sanoat tarmog'ining vujudga kelishi asrlar davomida xalqning muayyan qatlamining kundalik turmush tarziga salbiy ta'sir ko'rsatdi ham. Rossiya sanoatida tayyorlangan ip gazlamalar, turli tayyor mahsulotlar Turkiston o'lkasining bozorlarini egallab bordi. Bu esa mamlakatda hunarmandlar ishining kasodga uchrashiga olib keldi, ichki va tashqi savdoda mahalliy mahsulotlar o'rnini borgan sari Rossiya sanoati mahsulotlari egallay boshladi. “O'lkani rus qo'shinlari bosib olishining dastlabki yillaridan boshlab, Turkistonga Rossiyaning tayyor mahsulotlarini keltirish kuchaygan edi, - deb yozadi H.Ziyoyev o'z asarida, - endilikda Rossiya gazlamalari miqdor jihatidan boshqa mollarga nisbatan birinchi o'ringa chiqib oldi va mahalliy mahsulotlarni borgan sari siqib chiqardi” Savdo aloqalaridagi tenglik va adolat tamoyillari barham topdi. Endilikda turli gazlamalar, temir, po'lat, cho'yan va mis hamda ulardan yasalgan asboblar va boshqa turli mollar katta hajmda keltirib turildi. XIX asrning oxirlariga kelib, Rossiya mahsulotlari Sirdaryo viloyatida, shu jumladan, Toshkentda mustahkam o'rin egalladi. Ayniqsa, ip gazlamalar katta miqdorda keltirildi.[2] O'lka ma'muriyati rus gazlamalariga nisbatan raqobat yuzaga kelishining oldini olish maqsadida Hindiston, Eron, Turkiyadan gazlamalar keltirishni taqiqlab qo'ydi. Rossiya to'qimachilik sanoatida to'qilgan sifatli va bir muncha arzon gazlamalar mahalliy gazlamalar o'rnini egallay boshladi. Mahalliy gazlamalar esa raqobatga bardosh bera olmay, borgan sari o'z xaridorini yo'qotib bordi. Bu esa juda katta salbiy oqibatlarni keltirib, qanchadan qancha to'quvchi, tikuvchi va bo'yoqchilarni qashshoqlashuviga va hatto o'z ishidan ayrilishiga, mamlakatda hunarmandchilikka zarba berilib, ishlab chiqarish kuchlarini zaiflashishiga olib keldi. Mahalliy savdo ahli tayyor mahsulotlar bilan savdo qilishdan ayrilib, rus kapitalistlari soyasida qolib ketdi. Chor hukumati, firma va banklar o'lkani tayyor mahsulotlar bozoriga aylantirish orqali katta daromad topishni davom ettirdilar. Bu esa xalqni tabora qashshoqlashuviga olib keldi. Shu o'rinda A.Avloniyning ushbu so'zlarini keltirib o'tishni lozim topdik: “Yovrupoliklar o'zimizdan olgan besh tiyinlik paxtamizni keturub, o'zimizga 25 tiyinga soturlar”

O'lkada paxtani rivojlantirilishi natijasida oziq – ovqat mahsulotlari kamayib, ularning narxi oshib bordi. Masalan, malumotlarga ko'ra, o'lkaga ruslar kelgunga qadar Toshkentda guruch, bug'doy va boshqa g'alla mahsulotlari hayratga solar darajada arzon bo'lgan. 1900-yilda Farg'ona viloyatida oziq – ovqat mahsulotlari ikki – uch marotiba oshgan. Oziq – ovqatning taqchilligi esa kambag'al xalq ommasining tinka – madorni quritgan.[4]

Chor Rossiyasi mahalliy xalqni asoratga solgani etmaganidek, o'lkada o'ziga mustahkam tayanch hosil qilish uchun va yerlarni o'zlashtirish maqsadida rossiyalik aholining ma'lum bir qismini ko'chirib keltirib, bu yerda rus shaharlari, rus posyolkalarini bunyod etdi. Bu haqida taniqli olim H.Ziyoyev “Jadidchilik: islohat, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash” nomli to'plamda shunday ma'lumotlarni keltiradi: “XIX asrning oxiriga kelib, o'lkadagi ruslarning soni 197.420 kishi bo'lsa, 1909-yilga kelib, ularning soni 619.320 kishini tashkil etdi. Buning orqasida o'lkadagi o'troq va ko'chmanchi aholi unumdor yerlar va yaylovlarning talay qismidan mahrum bo'lib, og'ir ahvolga tushib qoldi. O'lkada ruslarning tobora ko'payib borishi siyosiy jihatdan ham tub aholiga o'ta xavfli edi. Zero ular

rus davlatining mustamlakachilik va ulug' millatchilik siyosatini mustahkamlovchi omillardan biri bo'lgan". Xuddi shu to'plamda N.Karimov ham ushbu masalada o'z fikrlarini bayon etib o'tgan: "1906 – 1913-yillarda Turkistonda 116 ta rus qishlog'i vujudga keldi. Bu qishloqlarni tashkil etgan mujiklarning 36, 7 foizi hech qanday mol – mulksiz, 60,9 foizi esa, hatto sariq chaqasiz kelgan edi. [4] Chor hukumati ana shu mujiklarning boshlarini silab, ularning mahalliy xalqni ezish va feodal qoloqlik sharoitida ushlab turishda hukumatning ishonchli suyanchig'i bo'lishlari uchun barcha imkoniyatlarni yaratdi. Natijada mahalliy xalqning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy ahvoli chidab bo'lmas darajada og'irlashdi".

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Turkiston zaminida zo'r berilib, mustamlakachilik va ulug' millatchilik siyosatiga asoslangan tizim hukm surgan. Rus hukumati o'zbek va boshqa tub aholiga siyosiy va insoniy huquqlarni berishni istamadi. Biz Turkistonni o'z nomi bilan emas, o'sha davrda yaratilgan asarlarda va rus matbuotida ochiqdan – ochiq "Rossiya mustamlakasi" nomi bilan atalib, "Russkiy Turkistan" atamasi odat tusiga kirganligini ko'ramiz. Shuningdek, yerli millat vakillariga mensimay munosabatda bo'linganligini tub xalq o'zbek yoki qozoqlar deb atalmasdan, balki, "inorodets" ("begona zot"), "tuzemets" ("yerli aholi") deb yuritilgan. [4] Yerli xalqqa, o'zining butun qora mehnati bilan mustamlakachilarning yaxshi yashashi uchun xizmat qilayotgan turkistonliklarga mensimay munosabatda bo'lish Chor Rossiyasini mustamlakachilik siyosatining manfur ko'rinishi edi.

Mustamlakachilik siyosati o'lkaning ma'naviy hayotiga ham qattiq zarba bo'lib tushdi. Asrlar davomida xalq tamonidan yaratilgan milliy – ma'naviy boyliklarni yo'q qilish chorizm siyosatining eng muhim tamoni edi. Shu o'rinda chor zobitlaridan biri, qonxo'r general Skobelevning ushbu so'zlarini eslab o'tish o'rindir: "Millatni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san'atini, tilini yo'q qilsang bas, tez orada o'zi tanazzulga uchraydi".

Rus hukumati esa imkoni boricha milliy til va milliy madaniyatni rivojlanishiga ongli ravishda to'sqinlik qilib, maktablar va madrasalar ta'minotiga mablag' ajratishni xayoliga ham keltirmasdi. Bu bilan yerli xalqning faqat moddiy emas, ma'naviy rivojlanishiga ongli ravishda to'sqinlik qilib, maktablar va madrasalar ta'minotiga mablag' ajratishni xayoliga ham keltirmasdi. Yerli xalq o'rtasida rus madaniyatini yoyish, xalqni o'z milliy madaniyatidan chetlashtirishga, mamlakatda ruslar ta'sirini oshirishga harakat qildi. Zero, Chor Rossiyasining istilochilikdan maqsadida Turkistonda o'z hukumronliklarini mustahkamlash va abadiy egalik huquqini saqlab qolish maqsadida mahalliy xalq o'rtasida ruslashtirish siyosatini yuritdi. Istilochilikning dastlabki yillaridanoq o'lkada rus tiliga davlat maqomi berildi. Bu haqda "Jadidchilik: islohat, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash" nomli asarda shunday ma'lumotlar keltiriladi: Musulmon ruhoniylarga, maktablar, islomning ijtimoiy institutlariga qarshi qo'poruvchilik faoliyati kuchaytirdi, ayni vaqtda, rus – tuzem, cherkov – qavm, yakshanbalik va boshqa maktablarning, pravoslav cherkovlari, soborlar, ibodatxonalar, monastirlar va turli missiyalarning faoliyat ko'rsatishi uchun keng imkoniyat yaratib berildi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, Turkiston general – gubernatorligi byudjetining faqat bir foizigina maorifga ajratilgan. Uning 74 foizi rus maktablarini, 26 foizi esa rus – tuzem maktablarini ta'minlashga sarflangan. O'lkadagi madrasa va masjidlar ahvoli og'ir bo'lib, davlat tamonidan umuman e'tibor berilmagan. Yaxshiyamki, sharq an'alariga asoslangan mahalliy xalq vakillari tamonidan hasharlar uyushtirilib, mablag' to'planib, madrasa va masjidlar ta'mirlanib turilgan. Rus hukumati masjid va madrasalarni o'rta asrlar qoloqligida saqlashga harakat qilib, ularni ataylab qattiq nazorat ostida ushlab turgan. Bundan ko'zlangan maqsad, rus hukumati tub aholining savodli, bilimli bo'lishi, dunyoviy fanlarni o'zlashtirib, ongi va tafakkuri o'sishini istamasdi, agar bunday hol ro'y bersa, xalqning milliy his – tuyg'ulari kuchayishi va buning oqibatidan cho'chir edi.

Chorizmning maorif sohasidagi strategik yo'li milliy maktablarni asta – sekin tugatish edi. Xalqni savodsizlik, jaholat va xurofot ostida saqlash orqali ularning milliy g'urur va erkini bo'g'ish, har qanday kuchlarning bosh ko'tarib chiqishini oldini olish edi. Chor mamurlari nazarida mahalliy xalq madaniyatsiz, omi, ularning ongini ko'tarish faqat rus hokimiyati tamonidan amalga oshirilishi mumkin edi. Shunday fikrga ega ulug' millatchilik siyosatining

ilhomchilaridan biri, Turkiston matbuot senzori N.O. Osroumov: “Rus hukumati mahalliy aholini rus xalqi bilan aralashtirishga harakat qilishi kerak. Shu yo’nalishda mahalliy aholining maorifini ma’lum darajada rivojlantirish mumkin”, - deyish bilan go’yo mahalliy xalq taqdirini o’zicha hal etgandi.

Chor hukumati madrasa va masjidlarga qarashli vaqf yer – mulkini bekor qilish bilan ularning moddiy manfaatini cheklab qo’ydi. Bu ham yetmaganday, madrasa va masjidlar ustidan qattiq nazorat o’rnatgan holda diniy vazifalarga vijdonli, iymonli, sof musulmonlardan o’rniga chor hukumati siyosatini qo’llab – quvvatlovchi kimsalarni tayinlashga intildi. Din peshvolari orasidagi iymonli, sof e’tiqodli, halol odamlar vazifasidan chetlashtirilib, ularning “nojo’ya” harakatlari “panturkizm”, “panislomizm” sifatida qoralandi.

Ayrim manbalarda keltirilishicha, chor mustamlakachilari o’zlarining cheksiz haq – huquqlar egasi ekanliklarini namoyish etish uchun masjidlarga ham itlar bilan kirgan. Ba’zi manbalarda esa Toshkentning katta ko’chalarida mahalliy xalqning milliy kiyimlarda yurishi taqiqlangan.

Shu va shunga o’xshash chor hukumati tamonidan mahalliy xalq madaniyatini yo’qotishga qaratilgan chora – tadbirlari, xalqning asrlar davomida ezozlab kelingan ma’naviy qadriyatlarini sohasiga aralashishlarga urinishlari besamar ketdi. Bu urinishlar mahalliy xalqning o’z milliy madaniyati va mafkurasini saqlab qolishga, xalq, millat sifatida uyg’onishiga, o’zligini va dunyoda bo’layotgan o’zgarishlarni angab yetishini, milliy ta’limni jahon miqiyosida ro’y bergan o’zgarishlarga monand o’zgartirishga bo’lgan intilishlarini kuchaytirdi, xolos.

Hukumat tamonidan qanchalik qarshilik ko’rsatilmasin, yurt fidoyilari ajnabiylar zo’ravonligiga qarshi bosh ko’tarib, xalqni o’z ortidan ergashtirishga bo’lgan urinishlari avj olib bordi. Masalan, o’zbek xalqining chor mustamlakachligi davrida olib borgan ozodlik kurashi tarix zarvaraqlariga 1885-yilda Andijon va Marg’ilon uездlarida bo’lib o’tgan Darveshxon boshchiligidagi qo’zg’alon, 1892-yil Toshkentda bo’lib o’tgan “vabo isyoni”, 1898-yilda Farg’ona vodiysida yuz bergan xalqning ommoviy chiqishlari, 1916-yilda mardikorlikka qarshi qo’zg’alonlar oltin harflar bilan bitilgan.[3]

1898-yilgi Andijon qo’zg’aloni yetakchisi Muhammadali Eshon va uning ko’p sonli hammaslamlari ustidan chor mamurlari sud jarayoni paytida chor amaldorlaridan birining eshonga qarata: Seni avom xalqqa bosh bo’lib, podsho tuzumiga qarshi chiqishga nima majbur etdi? – qabilidagi savolga u o’sha zohoti: “Sizlarning mahalliy xalq boshiga solgan behad zulmingiz, uning erkini, qadr – qimmatini tahqirlaganingiz”, - deya javob berganligi ham mustamlakachilarning xalqning boshiga solgan sitamlari og’ir ekanligini bildiradi.

Turkistonda chorizmga qarshi kuch sifatida aholining turli qatlamlari vakillarini uchratish mumkin edi. Bular ziyolilar, ulmolar, milliy burjuaziya vakillari, ishchi va dehqonlar. Ularning milliy – ma’naviy ongi o’sishida o’sha davrda turli yashirin yo’llar bilan kirib kelgan xorij matbuotlari katta ta’sir qilgan. Mahalliy ziyolilar Tatariston, Ozarbayjon, Hindiston, Misr va Turkiya mamlakatlarida nashr etilgan gazeta, jurnallarga mushtariy bo’lib, ularni muntazam ravishda mutolaa qilib turishgan. Bu mamlakatlardan kelib turgan gazetalar Mahmudxo’ja Behbudiy, Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Hamza, Qitrat, Cho’lpon singari yoshlarni dunyoning boshqa mamlakatlarida sodir bo’layotgan voqealar, o’zga xalqlar hayoti bilan, yangi tug’ilgan asrning ma’rifatparvarlik g’oyalari bilan tanishtira boshladi.[7] Xuddi shu yillarda Rossiya, Turkiya va Eronda sodir bo’lgan inqiloblar haqidagi xabarlar ham shu nashrlar orqali Turkistonga yetib keldi. Bu davrda Turkistonning o’zida hali gazetalar nashri yo’q edi.[3]

Chor hukumati Turkistonga kirib kelayotgan gazetalardan bexabar bo’lgan deyish o’rinsiz, albatta. Shuning uchun chor hukumati Turkistonning har bir ma’rifatli kishisini qattiq nazorat ostiga olibgina qolmay, masjid, madrasa, bozorlardagi kitob do’konlari, omborlarda tintuv o’tkazib, siyosiy adabiyotlarning, yani Boqchasaroy, Ufa, Orenburg va boshqa shaharlarda chop etilgan gazeta, jurnallarning bor – yo’qligi bilan doimo qiziqib turgan, bunday inqilobiy va taraqqiyparvar nashrlarning kirib kelmasligi uchun turli chora – tadbirlarni ko’rishga intilgan. Buning oldini olish, xalqni itoatda saqlash maqsadida ulomolarni har tamonlama qo’llab – quvvatlab, din arboblarning o’ta mutaassiblashuviga shart – sharoitlar yaratib

berishga, ularning ixtiyoridagi madrasa va masjidlarning kuchayishi va shu orqali ularning tasir doiralarini kengaytirishga imkoniyat yaratib berdi. Shu o'rinda N. I. Ilinskiyning quyidagi so'zlarini keltirish mumkin: "Olimlardan va o'ta bilimli o'qituvchilardan ehtiyot bo'linglar.

O'ta odobli va mukkasi bilan dinga berilgan oddiy odamlarga qaraganda ularni juda qattiq kuzatuv ostiga olinglar". Ilinskiyning ana shu "dono" ko'rsatmalariga amal qilgan Rossiya Ichki ishlar politsiyasi tamonidan "olimlar va o'ta bilimli o'qituvchilar" siyosiy nazorat ostiga olindi, "o'ta odobli va mukkasi bilan dinga berilgan oddiy odamlar" ning Turkiston ijtimoiy va ma'naviy hayotidagi o'rni oshib bordi. Ayni paytda chor hukumati mahalliy ma'muriyat ijozati bilan o'lkada fohishaxonalar va turli spirtli ichimliklar sotuvchi do'konlar ochildi. Mahalliy ulomolar esa bu voqealarga beparvo munosabatda bo'ldilar. Natijada har ikkala razolat o'choqlari ajdaho singari mahalliy xalqni, ayniqsa, yoshlarni asta – sekin o'z domiga torta boshladi.

XX asrning boshlariga kelganda Turkistonda erk g'oyasi, ozodlik uchun kurash jiddiy tus oldi. Chor Rossiyasining sitam, jabr – zulmi, xalq boshiga solgan adoqsiz zo'ravonliklari xalqning sabr kosasining to'lib- toshishiga olib keldi.[7] Xalq orasidan chorizm siyosatining asl mohiyatini teran anglab yetgan ma'rifatli kishilari bu zulmga qarshi kurash olib borish uchun maydonga chiqdilar.

Bu kurash ayniqsa 1917-yilda Rossiyada bo'lib o'tgan ijtimoiy – siyosiy voqealardan so'ng yanada jonlandi. Chor hukumatining ag'darilishi jabrdiyda xalqda ozodlikka bo'lgan umidni kuchaytirdi. Biroq "ozodlik bayrami" sodir bo'lmadi. Jonli voqealikda markaziy hokimiyatning to'la – to'kis milliy huquqlilik to'g'risidagi rasmiy deklaratsiyasi bilan eski mustamlakachilik tartiblarini qaror toptirishga qaratilgan haqiqiy amaliyoti o'rtasida keskin ziddiyat mavjudligi ko'zga tashlandi. Muvaqqat hukumat, chor ma'muriyati singari birinchi galda imperiyaning hududiy yaxlitligini saqlab qolish, ajralib chiqishga qaratilgan urunishlarni bartaraf etish xususida g'amxo'rlik qilardi.

So'z bilan ishning to'g'ri kelmasligi, avvalgi mustamlakachilik yo'lining davom ettirilishi Turkistonda milliy ozodlik harakatining yangidan yuksalishiga olib keldi. Shu bilan birga, bu davrda milliy demokratlar, jadidlarning ijodiy jasorati tufayli milliy davlatchilikni tiklash g'oyasi demokratik davlat qurish va jamiyatni o'zgartirishning tadrijiy rivojlanish yo'llarini izlash konsepsiyasi bilan boyitildi.

Jamiyatning ilm – ma'rifatli qatlamlari chetdan tiqishtirilgan davlat tuzumining tabora yaramasligini anglagan holda, o'z mamlakatlarini o'zlari boshqarishga qodir ekanligini borgan sari chuqurroq anglab yeta boshladilar, o'z vatanlarining milliy – ozodligi va siyosiy mustaqilligi uchun kurash olib borish zarur, degan xulosaga keldilar. Ular dastlabki milliy tashkilotlar va uyushmalarning tamal toshini qo'ydilar, qarshilik ko'rsatishni umummilliy manfaatlariga javob beradigan darajaga ko'tarishga intildilar. Shunday buyuk maqsadni o'z oldiga qo'yib, mamlakat taqdiri, kelajagi yo'lida katta jasorat bilan kurashga tushgan kuchlar – bular jadidlar edi. Ularning ezgu maqsad yo'lida olib borgan harakati ijtimoiy – siyosiy harakat sifatida tarixda jadidlar harakati, deya nom oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch . - Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.
2. Ziyoev H. O'zbekiston mustamlaka va zulm iskanjasida. Toshkent: "Sharq", 2006.
3. Usmonov Q., Sodiqov M. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2003.
4. Azamxo'jaev S. Turkiston Muxtoriyati. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2000.
5. Qosimov B. Milliy tiklanish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. - Toshkent: "Ma'naviyat " . 2002.
6. Qosimov B., Dolimov U. Ma'rifat darg'alari. - Toshkent:"O'qituvchi " . 1990.
7. Jadidchilik: islohat, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. - Toshkent: "Universitet" ,1999.